

Valachi Anna

Szóra bírt, hallgatag mélységek

József Attila és a pszichoanalízis

József Attila életművének komplex pszichoanalitikus elemzésével és értelmezésével mindmáig adós az irodalomtudomány. A mulasztás elsősorban történelmi és – attól elválaszthatatlan – mentalitásbeli okokra vezethető vissza. Tverdota György kultusz-rekonstrukciójában¹ pontosan nyomon követhető, hogy a költő halála utáni közhangulat, a kollektív lelkiismeret-furdalásból fakadó bűnbakkeresés miképp torzította el hosszú távon a József Attila-életmű megítélését. Elfogulatlan és árnyalt recepcióról ezt követően szó sem lehetett, hiszen a szárszói tragédia valósággal sokkolta a költő kortársait, akik elsősorban az elhunyt orvosait és analitikusait – sőt, Szőke György szerint egyes elvakultak magát Sigmund Freudot – tették felelőssé a történetekért.² Az már a dolgok logikájából következik, hogy a költő „végzetének” tartott pszichoanalízist mindinkább a gyanakvás légköre vette körül.

Az életrajzírók és a visszaemlékezők többnyire kizárólag orvos-beteg relációban, a páciensnek a terapeutáihoz fűződő, ellentmondásos viszonya tükrében – tehát részleges érvénnyel – vizsgálták e témát. A privát szféra felé terelt megközelítés viszont azt a téves képzetet keltette, mintha József Attila csak az analitikus kezelés sikere reményében lelkesedett volna Freud tudományáért. Arra, hogy a lélekelemzés milyen szellemi-világnézeti és ihlető hatással volt a költőre – végül is érthető módon –, kevesebb figyelmet fordítottak a megrendült kortársak, az utókor pedig már ezt az egyoldalú, terápiacentrikus pszichoanalízis-felfogást örökölte.

¹ Tverdota 1998

² Szőke György a „*Miért fáj ma is*”-kötet egyik kritikusának állítására utalt, melyben Jánosy István – miközben fölmentette a költő haláláért felelőssé tett pszichoanalitikusokat, akik legjobb tudásuk szerint tették, amit tehettek „atyamesterük, Sigmund Freud módszere szerint” – oda lyukadt ki: „Viszont maga Freud igenis felelős. Mert módszerében és teóriájában igenis akadnak olyan elemek, amelyek nem eléggé megalapozott általánosításon alapulnak. Ilyen az Oedipus komplexus is.” Ld. J. I. *József Attila tragédiája*. Lyukasóra 1992/2. 28–29.

Az ötvenes-hatvanas évek magyarországi kultúrpolitikája aztán újabb akadályokat gördített a kutatás elé, mivel a mélylélektant akkoriban „idealista, burzsoá tudomány”-nak, „polgári bomlástermék”-nek minősítették.³ Nemes Livia kifejezésével „minden »pszi«-vel kezdődő tudományt” gyanakvás övezett hazánkban, s átmenetileg be is tiltották a pszichológia oktatását.⁴ József Attila pszichoanalitikus írásai – egészen a kilencvenes évek elejéig – a kutatók számára is hozzáférhetetlenek voltak, s az irodalmárok közül csak kevesen ásták bele magukat a tiltott, majd megtúrt tudománynak számító lélekelemzés szakirodalmába.

Azóta sorra jelennek meg a korábban zárt anyagként kezelt József Attila-szövegek: 1992-ben a Horváth Iván és Tverdota György szerkesztette *„Miért fáj ma is” – Az ismeretlen József Attila* című dokumentum- és tanulmánygyűjtemény volt az első fecske,⁵ és ugyanez a szerkesztőpáros rendezi sajtó alá a prózai művek új kritikai kiadását is.⁶ Az évtizedeken keresztül lappangó, időközben előkerült kéziratok szövegei telis-tele vannak pszichoanalitikus vonatkozásokkal – ezek azonban egyelőre csak az interneten olvashatók.

Öt éve rendezték meg Bókay Antal és Erős Ferenc szervezésében a Pécsi Tudományegyetemen az első olyan műhelykonferenciát,⁷ mely a költő pszichoanalitikus írásainak elemzését tűzte napirendjére – tehát az életmű mélylélektani értelmezésének nagy munkája, néhány megszállott irodalmár és pszichológus jóvoltából, ha nem is összehangoltan, de már elkezdődött. Mégis úgy tűnik: ez a fajta megközelítés az irodalomkutatásban egyelőre kuriózumnak minősül, annak ellenére, hogy az így nyert műelemzési-alkotáslélektani felismeréseket valamennyi írói-költői életműben hasznosítani lehetne.

Abban ma már mindenki egyetért, hogy József Attila a harmincas évek első harmadától kezdve mintegy személyében szimbolizálta az irodalom és a pszichoanalízis termékeny kapcsolatát, még hozzá úgy, hogy a mélylélektani esettanulmányok fölismeréseit költőként és filozófusként is sokrétűen hasznosította. A pszichoanalízis életmű-alakító hatásának rekonstrukciójához azonban szakítani kellene azzal a torz gyakorlattal, amely József Attila szellemi örökségét elemezve külön vizsgálja a magánembert, a lírikust és a bölcslőt – ahelyett, hogy ugyanazon szellemiség különféle megnyilvánulási formáit próbálná azonosítani műveiben, magánleveleiben, önvallomásaiban, valamint íráskísérleteiben. Ezek tudniillik nélkülözhetetlenek az eszmei hatásokat emocionálisan „megélt” és racionálisan kiaknázó költő megértéséhez.

3 Vö. Harmat 1994. 413–495

4 Nemes 2001

5 Horváth–Tverdota 1992

6 Horváth–Tverdota 2001

7 A Pécsi Tudományegyetem 2000. március 10–11-i *„Határ-lét és perem-szöveg. József Attila pszichoanalitikus írásai”* című műhelykonferenciáján elhangzott többek között Beney Zsuzsa *A születő szöveg – József Attila Szabad ötletek jegyzéke* címmel tartott előadása, néhány referátum pedig nyomtatásban is megjelent, köztük Beney 2000, Kassai 2000, N. Horváth 2000, Tverdota 2000, Valachi 2000

A személyiség titkait firtató tudomány műveléséhez jókora adag ön-élveboncolási hajlandóság szükséges. Freud annak idején saját álmait analizálva dolgozta ki *Álomfejtés* című, korszakalkotó művét,⁸ valamint a tudattalan működésének elméletét, míg a tanait népszerűsítő, majd továbbfejlesztő Ferenczi Sándor, a pszichoanalízis budapesti iskolájának vezéralakja – a kezelési tapasztalatairól vezetett *Klinikai napló*⁹ tanúsága szerint – ugyancsak saját élményei alapján kísérletezte ki a kölcsönös analízis terápiás újításait. „Mindent önmagán próbált ki, a testén vagy a lelkén, csak azután hitte el” – írta 1933 nyarán Ferenczi nekrológiájában Kosztolányi Dezső,¹⁰ s úgy tűnhet számunkra, mintha József Attila élményközpontú, képzeletjátékon alapuló költői „munkamódszerét” foglalta volna szavakba.

Akkor vált a költő számára univerzális érvényű eszmerendszerré a pszichoanalitikus elmélet, amikor saját magán is kipróbálta – eredetileg gyógyulási és önismereti szándékkal, majd új világszemléleti modell és költői technika reményében – a pszichoszomatikus betegségek kezelésére is alkalmas lélekelemző terápiát. Mindaddig – hiába ismerte alaposan a szakirodalmat – a tan nem hatott rá olyan intenzíven, hogy átalakítsa világszemléletét, 1930-ig írt cikkeiben pedig kimondottan lélektanellenesnek mutatkozott.¹¹

Szigeti Lajos Sándor hívta föl rá a figyelmet, hogy József Attila már tizennyolc éves korában olvasott Freudról és a költői szublimációról a szegedi *Csönd* című folyóiratban.¹² Bécsi egyetemistaként is szenvedélyesen foglalkoztatta a lélekelemzés,¹³ 1928 tavaszán pedig a *Századunk* folyóirat asztalánál a pszichoanalízis budapesti iskolájának képviselőivel – köztük Róheim Gézával – is megismerkedett.¹⁴ Revelatív hatást azonban csak akkor váltottak ki belőle Freud fölfedezései, amikor önnön médiumaként próbálta ki a lélekelemző gyakorlatot.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a huszonhat éves költőforradalmár a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötete megjelenését követően, 1931 nyarán, dr. Rapaport Samu pácienseként ismerte meg az analitikus terápiát¹⁵ – ezt követően

⁸ Freud már az *Álomfejtés*hez fűzött előszavában beismerte: „csak saját álmaim és pszichoanalitikai kezelésben álló betegeim álmai között válogathattam. (...) Saját álmaim közlésével viszont óhatatlanul együtt jár, hogy idegenek mélyebben beleláthatnak saját lelki életem bizalmas részleteibe, mint kedvemre való volna, és amennyire ez egyébként elvárható egy szerzőtől, aki nem költő, hanem természettudós. Ez kellemetlen, de elkerülhetetlen volt; beletörődtem, nehogy pszichológiai eredményeim bizonyításáról teljesen le kelljen mondanom.”. In: Freud 1985. 9.

⁹ Ferenczi 1996

¹⁰ In Mészáros 2000., 54.

¹¹ Igaz, pszichologizmuson nem pszichoanalízist értett, melynek célja a tudattalan feltárása – éppen ellenkezőleg: Ady-víziójában az „áldott pszichologizmus módszerét” mint „köznapi ostyát” jellemzi, „amelybe kvarckristályokat, magyarul homokot pakolunk s azt a beteg lelkeknek beadván, úgy véljük, hogy kvarcfénykezelésben részesítjük őket”. Ld. *Ady-vízió*. A Toll, 1929. augusztus 18. In: Horváth 1995. 151.

¹² Szigeti 1988. 260.

¹³ Erre Kovács György, a költő bécsi szobatársa emlékezett. Ld. JAEK 154.

¹⁴ Vö. Valachi 2002

¹⁵ Vö. Valachi 1992, Lengyel 1996. 55–90., Szabolcsi 1998. 60–66.

keletkezett verseiben és elméleti írásaiban pedig fölismerhető nyomokat hagyott a módszeres önelemzés. A terapeuta díványán, önnön biográfiájával szembesülve, titkon arra is rájött, miként működik – felejt és emlékezik – a kínos emlékek elől makacsul elzárkózó memória. Mindeközben olyan szemléleti modellt fedezett föl, amely egész gondolkodását átította, s ennek következtében önnön mikrokozmoszán keresztül láttathatta és értelmezhetette a makrouniverzumot.

Élettörténetéhez merőben másképp viszonyult a kezelés megkezdése után, mint annak előtte. Leveleiből és a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy korábban csak homályosan emlékezett gyermekkori élményeire, mert memóriáját akkor még a freudi „kínkerülési” és „kéjkeresési” törekvés szabályozta.¹⁶ Az analízisben azonban a láthatatlannak tetsző, de pszichodramaszerűen újra átélhető, érzelmileg birtokba vehető és racionálisan is föltérképezhető múlt megismerésének lehetősége izgatta.

Sokat gyötrődött a terápia első időszakában, hiszen neki is le kellett győznie magában a pszichoanalízis elején mindenkit megkínzó „ellenállást”, a tudat védekező reakcióját, amellyel igyekszik megakadályozni az elfojtott emlékek fájdalmas felidézését. Később azonban mind nagyobb kíváncsisággal, már-már mazochista módon kereste a fájdalmas szembesülési lehetőséget egykori önmagával – annak ellenére, hogy a kezelés során a valódi énjéről alkotott kép is feltűnően módosult. A maga elé tartott képzeletbeli tükörben a nőket és barátokat elbűvölő, tehetséges csodagyerek helyett mind gyakrabban egy ellenszenvesen önző, agresszív fiatalember nézett vele farkasszemtel, valódi életdrámája néhai díszletei között. Amint rálátott a jóvátehetetlenül befejezett múltra, kitágult számára az idő, s egységében látta a befogadhatatlanul széttöredezett világot.

A drámai időutazások nemcsak önismeretét, hanem költői eszköztárát is egyedülálló módon gazdagították. Az addigi lefojtottságból félelmetes indulati energiával előtörő tetszhalott élmények ugyanis tele voltak érzékletes képekkel és átélhető történetekkel – ezekből alkotta meg verseinek szubjektív hitelű metaforáit. Életének utolsó esztendejében József Attila megvallotta Vágó Mártának, egykori szerelmének és bizalmasának: „a nagy versei sohasem jöttek volna létre, ha az analízisben nem értette volna meg a gyerekkori dolgok összefüggését a későbbiekkel. Ott oldódtak fel az elfojtott mondanivalók.”¹⁷

Egyes visszaemlékezésekből¹⁸ és a költő műveiből tudhatjuk, hogy a Rapaport-kezelés ideje alatt – 1931–1933 között – mélylélektani olvasottsága jóval fe-

¹⁶ Ld. 1927. júniusi levelét József Jolánhoz, melyben kisiskoláskori emlékeinek aprólékos fölídezésére kérte, mondván: „mert a nők az ilyen apró és mégis fontossá üledő dolgokat jobban megőrzik s mert nekem sejtelmem sincs semmiről, ami ezt a koromat ilyen viszonylatban illeti.” JAVL 166.

¹⁷ Vágó 1975. 267.

¹⁸ Balázs Anna memoárjában József Attilának a kobzás napján – de a szöveg alapján mégis inkább a Rapaport-könyv megjelenése utánra tehető, 1931 októbere körül elhangzott – szavait idézi: „Az orvosom könyvet írt, ideadta, hogy javítsam ki. – Öngúnnal bölintott. – Ugyanis én tudok többet a pszichoanalízisről, nem ő. Átírtam az egészet. Így jelent meg. Hogyan gyógyíthat eredménnyel az az orvos, aki nem tud szellemileg a beteg fölé kerülni? Sehogy!” Balázs 1972. 271.

lülmúlta orvosáét. Nemcsak az analízis honoráriuma fejében stilizált Rapaport-könyvből¹⁹ tájékozódott a lelki eredetű betegségekről, az elfojtások és a traumák tudatosításának terápiás hatásáról, hanem a korabeli magyar és német nyelvű szakirodalmat is minden bizonnyal alaposan ismerte. Pszichoanalitikus olvasmányairól keveset tudunk – halála után ugyanis a freudizmus iránti ellenszenvét sohasem palástoló Szántó Judit alaposan megrostálta házi könyvtárát,²⁰ József Attila pedig Freudon kívül kevés szerzőre hivatkozott –, de Ferenczi Sándor műveinek ismeretéről verseinek és önvallomásainak szellemisége mindenképpen tanúskodik.²¹ Föltételezhetően rendszeresen olvasta a *Lélekkutatás* című szakfolyóiratot – amelybe Rapaport publikált, továbbá az *Emberismeretet*, valamint a német nyelvű *Imagót*.²² Meghatározó olvasmányélménye lehetett dr. Max Hodann, berlini orvos *Igazán a gólya hozza a kisgyereket?* című könyve is, melynek ő készítette el a kontrollfordítását,²³ és a magzat méhen belüli fejlődéséről szóló fejezet címét így magyarította: Milyen a gyerek az édesanya testében? (Egy későbbi önvallomásában szinte szó szerint magára alkalmazza majd a cím sugallta képet: „gyermek vagyok az anyatestben”.)²⁴

Ferenczi Sándor anyaközpontú genitálteóriája,²⁵ továbbá az introjekció (magába vetítés) és a viszontáttétel identitásalakító szerepét hangsúlyozó elméleti újításai, valamint a kölcsönös analízist szorgalmazó, interperszonális terápiás kezdeményezései döntő hatással lehettek József Attilára, alapvetően átformálva világszemléletét és metaforikus gondolkodását. Erre vall, hogy a költő mindinkább egyetemes érvényű modellként alkalmazta verseiben, prózai írásaiban a pszichoanalitikus emberszemléletet, mely szerint a méhen belüli anya-gyerek duálunió háborítatlan egységét, a magzati lét boldog szimbiózis-élményét szükségszerűen követi a születés, majd az anyáról való leválás traumája, s az individuációs folyamat során a külsővé, idegenné váló világ nem segíti többé az egyént.

József Attila az ősi-eredendő egész kettéhasadásának analógiájára láttatta az alany és a tárgy, az én és a világ viszonyát. Így jellemezte – önnön sorsán keresztül – a felnőtté válás stációit is, a boldog „elvegyüléstől” a kényszerű ma-

¹⁹ Rapaport 1931 – Lengyel András megfordítja a mindeddig hitelesnek vélt kronológiát: szerinte Rapaport doktor mintegy „ledolgozta” a stilizálás honoráriumát, amikor kezelésbe vette József Attilát. Ld. Lengyel 1996. 74.

²⁰ Vö. Tasi 1996. 8.

²¹ Ferenczi fő műve, a *Thalassa* hatása számos versének motívumaiban kimutatható. Vö. Kassai 2000, ill. Valachi 2000

²² Erre Németh (1998) emlékezéseiből (451.), de a költő egyik leveléből is következtethetünk. 1932. február 26-án, saját levélpapírján Hódmezővásárhelyre írt levelében néhány szívességet kér Makaiéktól: „küldjétek föl könyveimet, legfőképpen Rappaportét, (sic!) az *Imagót*”. Ld. Miklós 1987

²³ Ld. Müller Lajos emlékezését in JAEK 284.

²⁴ József Attila: *Vallomás*. Szabolcsi Miklós a szöveget – stílusa, gondolatmenete, belső szerkezete alapján – az 1932–35 közti tanulmányokkal rokonította. In JAM, I. 715-716., ill. 750.

²⁵ A *Thalassa* 1924-ben jelent meg németül *Versuch einer Genitaltheorie (Egy genitális elmélet kísérlete címmel)*, majd magyarul 1929-ben, *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* címmel.

gány és a haláltudat elviselését feltételező, szükségszerű „kiválásig”. Úgy vélte, hogy az ősi „egész” élményének visszaállítására – a világgal újra egygyéválás csodájára – csak a szerelem képes, mert a fölmenőik létét folytató gyermekben szülei a visszaszerzett teljesség eleven szimbólumát szemlélhetik.

Egyik legismertebb költeménye, az 1933 júniusában keletkezett *Óda* az anyai-magzati szimbiózis vizualizációja jegyében született. A költő a meghódítandó, ismeretlen nőt egyszerre láttatta a szerelmi vággyal közeledő férfi, valamint a születő magzat nézőpontjából, anya és gyermeke – illetve az egymásnak születt és az életüket egymás révén megsokszorozó szerelmesek – természeti törvény által szentesített összetartozását érzékeltetve.

Ugyanennek a törvénynek a jegyében, a költészet „tisza beszédével” tette létezővé és bebarangolhatóvá a szellem által működtetett, organikus világmindenséget. A képzelet mágikus-színes laboratóriumában, ámuldozó fantáziája nyomában haladva, a tudományosan birtokba vehető emberi tartományba „alászállva”, működés közben ábrázolta a szem számára láthatatlan belső szervek metaforikus freskóit, a női test rejtőzködő, belső „lankáit”. Az emberi szervezet pontos és összehangolt működését csodálatosan valóságos hatást keltő, univerzálissá tágított biológiai és ipari tájképként festette le, mintegy az isteni tökéletesség „öntudatlan örökkévalóságát” idézve halandó szemünk elé.

Az *Óda* több mint vers: modern szerelmi mágia, s az egyetlen olyan költemény József Attila életművében, mely a képzelt anyával boldog szimbiózist alkotó magzati nézőpontból íródott. Az *Eszmélet* költője, magára erőltetett önfegyelemmel, már az anyáról való kényszerű leválás, a világtól való elidegenedés élményét tudatosítja majd – olykor pedig borzongató pszichodramákat játszik önmagával.

1933–34-től kezdve mindinkább panasztól hangossá válik számára az addig csöndes homályba vesző múlt. *Egy kisgyerek sír* című, 1933 januárjában publikált versében aktuális lelkiállapotát vetíti rá a magatehetetlen, a felnőtteknek kiszolgáltatott gyermekre – valahai önmagára –, aki „vergődik”, „könnyezik”, „vinyog” és „sikoltozik”, mert magára hagyták, és fél egyedül a sötét szoba sarkában. A *Mama* című versben felidézett kisgyerek – aki a bánattól fuldokló felnőttben tovább él – „ordít” és „toporzékol”, mert anyja nem vele, hanem mással foglalkozik. A *Kései siratóban* az őszinte gyermeki énjével azonosuló felnőtt veszíti el a fejét, és káromló indulattal tesz szemrehányást rég porrá vált anyjának megbocsáthatatlan bűnéért: hogy halálával cserbenhagyta fiát. Az *Iszonyat* című versében pedig már-már mazochista kéjjel azonosul egy magatehetetlen csecsemővel, akit anyja helyett hétéves nővére naphosszat szadista látszatetetésű „játékkal” kínoz, s a félhomályos szoba-konyha „nyögéstől”, „üvöltéstől”, „hápogástól”, „vinnyogástól” hangos. Az egykori megaláztatások ellen utólag, felnőttként lázadó költő a Gyömrői Edit-kezelés időszakában pedig már fülrepesztő hangerővel panaszkodik és követelődik az anyjával azonosított analitikusnőnek címezve átkait: „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy” – „Nagyon fáj!” – „Jaj, szeresetek szilajon!”

S miközben az egykori önmagán képzelgő költő újra meg újra fokozódó intenzitással tapasztalta meg a felnőtteknek kiszolgáltatott gyermek függő viszonyát, identitása társadalmi vetületében ugyanezt a relációt azonosította. Ez a be-

látás alapozhatta meg freudomarxista törekvéseit, hiszen a párhuzam kézenfekvő volt: az elnyomott és kizsákmányolt proletariátus éppúgy szenvedett és lázadott alárendelt és megalázott helyzetében, mint a szeretethiányt vadsággal kompenzáló gyerekek a rajtuk uralkodó felnőttek mostoha bánásmódja ellen. József Attila „az új század új tudományától” – ahogyan akkoriban a pszichoanalízist emlegették – az egzisztenciális függőségéből szabadulni vágyó tömegek öntudatosodását és a társadalmi neurózisok gyógyítását remélte.

Természetesen nem a semmiből keletkeztek a költő freudomarxista eszméi, hanem szorosan kapcsolódtak az egyéni problémák kollektív megoldását kínáló ideológiai törekvésekhez, melyeknek a húszas-harmincas években már kiterjedt irodalma volt. Erős Ferenc²⁶ számos párhuzamot kimutatott a szexuális és szociális kérdések szoros összetartozását hirdető Wilhelm Reich – a németországi SEXPOL-mozgalom alapítója – és József Attila gondolatai között. Mindketten különösen fontos szerepet tulajdonítottak a szexuális problémáknak, s annak alapján különböztették meg a genitális (forradalmi) és a neurotikus (szorongó, impotens) jellemet, hogy képesek-e a kielégülésre. A pszichoanalitikus terápia céljának pedig praktikusán azt tartották, hogy a neurotikusból forradalmár váljék.

József Attila 1932 júniusában publikált *Egyéniség és valóság* című filozófiai pamfletjében ugyanezekkel a gondolatokkal találkozunk – és nyilván nem véletlenül. Erős Ferenc szerint „József Attila Wilhelm Reich nevével több helyen találkozhatott; a freudomarxista irányzat Magyarországon, illetve a magyar nyelvterületen mindenekelőtt Reich elgondolásainak recepciójaként jelentkezett. A harmincas években két Reich-szöveg is megjelent magyarul” – az *Emberismeret* egyik különszámában 1935-ben, illetve 1934-ben, a kolozsvári *Korunk* hasábjain.²⁷ Horváth Iván szerint az egyik Reich-tanulmányrészletet minden bizonynyal József Attila fordította magyarra – természetesen névtelenül.²⁸

Befejezetlenül maradt *Hegel, Marx, Freud* című elméleti írásán kívül számos más alkalommal is foglalkozott a költő a marxizmus és a freudizmus szintetizálásának problematikájával. *Marx szimbolizmusa* című tanulmányvázlatában²⁹ például – miután leszögezte: „a társadalom alapja biológiai” – a marxi fogalmakat a freudi felettes én és a tudatalatti viszonyrendszerében helyezte el: „Felépítmény: a tudat” – „Gazdasági alap – a tudattalan”. Az egymásnak megfeleltetett struktúrák alapján pedig úgy tekintette a proletariátus és a burzsoázia harcát, mint a tudattalan törekvését az elnyomottak fölszabadulására, az elnémított ösztönvilág harsány forradalmát a létezését ellehetetlenítő, ráerőszakolt gátlásokkal szemben. „Az emberek, amikor elhelyezkednek a társadalom kereteiben, akaratuktól független társadalmi viszonyokba, az u. n. termelési viszonyokba lépnek. Ez az elhe-

²⁶ Erős 2001. 167–183.

²⁷ Uo.

²⁸ Horváth 1997

²⁹ Horváth–Tverdota 2001

lyezkedés nem szükségszerűen tudatos, sőt eleinte nem is lehet tudatos. Ezeknek az akaratuktól függetlenül adott termelési viszonyokba lépő embereknek azonban tudatos énjüket is bele kell illeszteniök a társadalomba, vagyis tudatukat, tudatos énjüket csak-is az adott társadalmi tudatba...³⁰ – olvasható József Attila egyik befejezetlen írásában társadalombölcseleti alapgondolata, melynek árnyalt kifejezésével számos formában megpróbálkozott.

Amikor 1934 tavaszán, Hódmezővásárhelyen, „levelező” analízisbe kezdett egykori terapeutájával, dr. Rapaport Samuval³¹ – aki 1933 januárjában befejezte a kezelését –, az önfeltárulkozáshoz továbbra is ragaszkodó költő a kényszerhelyzet miatt új formában próbálta kifürkészni és tudatosítani a viselkedését motiváló, elfojtott gyermekkori emlékeket. Személyes találkozás és fennhangú emlékidezés helyett – vidéki magányában – írásos vallomást tett orvosának: írógépén kopogta le aktuális problémáival kapcsolatos szabad asszociációit, melyeket a címzett volt hivatott elemezni. A feladó azt remélte, hogy az álmait és képzettársításait értelmező orvos segítségével megszabadulhat a felnötté válását akadályozó, függő helyzetét tartósító, incesztuózus jellegű kötődéseitől. Itt és ekkor aktuálisan a „családi nők” – elsősorban Etus és Jolán – iránti, kisgyermekkorától kísértő, kinőhetetlen szexuális vágyát elemezte.

Metaforaközpontú gondolkodására mi sem jellemzőbb, mint a levelében használt – s a rejtett összefüggések tudományaként számon tartott pszichoanalízis lényegét is érzékletesen kifejező – szexszimbólum: a női nemi szerv, mely látható és láthatatlan részeivel együtt alkot egészet, s csak az találhatja meg a kulcsot a szfinxnek tekintett nő rejtélyéhez, aki tapasztalati úton térképezi föl a titkok terepét.³²

A Rapaportnak négy különböző alkalommal írt, de egyszerre postára adott levelek az önállósodni vágyó költő új szellemi igényét jelképezték. Mindinkább maga kívánta értelmezni a mélytudatából képzettársításos technikával előbányászott emlékeket. A terapeuta helyét elfoglalni vágyó törekvés akkortól erősödött föl benne, amikor Gyömrői Edit kezelési módszerével elégedetlenkedve, egyszerre igyekezett alanya és tárgya, forrása és értelmezője lenni intim emlékeinek.³³

Az írásos forma lehetővé tette számára, hogy a külső szemlélő pozícióját vegye fel önmagával szemben, és ízekre szedve a nyelvben testet öltött, s így objektivizálódott – tehát megismerhetőnek tételezett – szellemet, megfejttesse saját szövegét, amelyet fékevesztett őszinteséggel önmagának diktált. Ilyesfajta motiváció szülte lehetett 1936 tavaszán az *Átmentem a Párisiba...* kezdetű³⁴ és a *Sárgahajúak szövetsége*³⁵ című, pszichoanalitikus dokumentumként kezelt írásos asszociációsor, a *Pszichoanalízis* című „komédia”³⁶, illetve a *Szabad-ötletek jegyzéke, két ülésben* című önvallomás.³⁷

³⁰ Uo.

³¹ Levelezésük fennmaradt dokumentumait ld. Horváth-Tverdota 1992. 357–382.

³² Ld. i. m. 361.

³³ Ld. bővebben Valachi 2001

³⁴ Szövegét ld. Horváth-Tverdota 1992. 388–391.

A szójátékokra való készségét spontán fölvetődő, trágár kiszólások, obszcén képzettársítások formájában kipróbáló költő az utcagyerek-nyelvet felidéző, halálos komolyan vett önanalitikus játékaiban öngerjesztő módon, ad absurdum kipróbálta a provokatív-dekonstruktív nyelvi mechanizmus működését. Tudatalanja beomlott tárnáiból így próbálta előbányászni a legnagyobb trauma, az anyjától való végső elválás előtti boldog időszakot – erre utal a *Szabad-ötletek jegyzékében* néhány árulkodó sor: „*a bajok lerakódnak az emberben, mint a csontokban a mész /13 éves korom óta csak álörömeim voltak / csak azért <örültem>, hogy ne hőköljének vissza tőlem az emberek, – mihez is fogtak volna velem*”³⁸ –, s legalább a szavak szintjén felidézni és megtalálni a Mamával együtt láthatatlanná vált eredeti, kamaszkori átalakulása következtében már akkor sem konfliktusmentes, de problémátlanabb önmagát.

Talán a Ferenczi Sándor által javallt *Felnöttek „gyermekanalízise”*³⁹ című előadás szövege volt a módszertani minta, s ennek alapján próbálta kiküszöbölni a terapeuta és páciense közti megértést gátló – szintén Ferenczi által azonosított – „nyelvzavart”.⁴⁰ A kultúra előtti, „primitív” gyermekkorról ugyanis – a pszichoanalitikus gondolkodásmódot elsajátítva – József Attila egészen más véleménynyel volt, mint szokványos észjárású kortársai. Hiszen az archaikus népek – éppúgy, mint a szocializáció egyéniségnyirbáló tilalmaitól még mentes, omnipotens énképű gyerekek – realitásként hisznek a totális önmegvalósítás, a teljes élet lehetőségében.

A költő, aki ugyanebben a szellemben fogalmazta meg ars poeticáját: „*Ehess, ihass, ölelhess, alhass! / A mindenséggel mérd magad!*” – az eltűnt időben kalauzoló nyelvemlékek segítségével próbálta rekonstruálni élettörténetének a szocializációs illemszabályok hatására elfeledett, mindaddig nem eléggé tudatosodott őskor-szakaszát. De a nagy kérdésre – hogy miért nem sikerült mindennek ellenére megszerettetnie magát felnőttként az eltűnt anyát szimbolizáló világgal – nem kapott feleletet a kölyökkori önmagát felidéző, „kísérteties irományból”.⁴¹

József Attila 1936 márciusában verssel köszöntötte a méltán csodált Sigmund Freudot 80. születésnapja alkalmából, de ekkorra már – újító szellemű, eredeti gondolkodóként – éppúgy túlhaladta a pszichoanalízis atyjának eredeti felfogá-

35 Szövegüket ld. i. m. 407–409.

36 Szövegét ld. i. m. 392–397.

37 Ld. i. m. 417–453., ill. Stoll 1990

38 I. m. 437.

39 Szövegét ld. Ferenczi 1982. A tanulmány eredetileg a *Gyógyászat* 1932. 42. számában jelent meg.

40 Ferenczi egyik utolsó írásának címe: *Nyelvzavar a felnöttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve*. Szövegét ld. Buda 1971. 215–226. Az előadást Ferenczi 1932 szeptemberében a wiesbadeni pszichoanalitikus kongresszuson olvasta fel. (Eredeti címe: „*A felnöttek szenvedélyei és befolyásuk a gyermek karakter- és szexuális fejlődésére*”). Harmat Pál szerint „ugyanerről a témáról beszélt Ferenczi utoljára a magyar egyesületben is 1932. november 18-án”. Harmat 1994, 177.

41 Németh Andor nevezte így a *Szabad-ötletek jegyzékét az Újság* 1938. február 20-i számában megjelent *Kelj fel és járj!* – *József Attila gyötrelmes küzdelme kényszerképzeivel* című cikkében. Szövegét ld. Bokor–Tverdota 1987. 1083–1086.

sát, mint élete utolsó éveiben (1930-1933 között) maga Ferenczi Sándor, aki mérész terápiás újításaival, kivált a kölcsönös analízis gyakorlatával megbotránkoztatta a saját tanaihoz dogmatikus hűséget követelő Freudot.⁴²

Elvhűség és „eretnokség” viszonylatában Ludwig Wittgenstein eszmerend-szere és nyelvszemlélete is sok mindenben hasonlított József Attiláéhoz. John M. Heaton *Wittgenstein és a pszichoanalízis*⁴³ című, magyarul nemrég megjelent könyvében olvasható, hogy a huszadik század legnagyobb osztrák filozófusa, aki a lélekelemző terápiát is kipróbálta magán, mi mindent szemlélt és értelmezett másképp, mint a pszichoanalízis – nála harminchárom évvel idősebb – ugyancsak bécsi elméletalkotója.

A szerző szerint Wittgensteinre nagy hatással volt Freud munkássága. Cso-dálta, ám bírálta is – mégpedig elsősorban azért, mert Freud gyakorló orvosként, empirikus alapon közelítette meg azokat a tudattalan illúziókat, amelyek pácienseit megbetegítették. Elítélte az iskolaalapítót, aki a megélt élményektől elidegenítő terminológiát alkotott, mechanikusan alkalmazta a lélek működését rekonstruáló fölfedezéseit, nem tett különbséget a páciensek személyisége között, és mindenre megvolt a kész receptje.

Wittgenstein ezzel szemben a terápia filozofikus hagyományait – Szókratész és a klasszikus görög filozófusok, az epikuroszi iskola, a szkeptikusok és a sztoikusok – nyomdokait követte az illúzió és a boldogtalanság elleni küzdelem során, akárcsak Spinoza, Hegel vagy Marx. A nyelvnek is sokkal többértű jelentést tulajdonított, mint az analitikusok, akik csak a kimondott szó alapján tudtak következtetni páciensük rejtett traumáira. Ő nem kötődött a tudat által kontrollált verbalitáshoz, és az öntudattal eszmélkedő szemszögéből ugyanolyan fontos szerepet tulajdonított a többi ember tükör-szerepének, mint húszéves korától tizenkét évvel később bekövetkezett haláláig József Attila. („*Nem vagyok több, csupán tükör, melybe olvasóm a saját gondolatait látja, deformitásaival együtt, s e tükörkép alapján meg tudja tenni a kellő kiigazításokat*”⁴⁴ – írta az osztrák filozófus, míg a húszéves József Attila ugyanezt a gondolatot így fejezte ki: „*Híába fűröszöd önmagadban, csak másban moshatód meg arcodat*”.⁴⁵)

Wittgenstein úgy vélte, valamennyien a nyelv megtévesztő erejének áldozatai vagyunk, és igyekezett kideríteni, valójában mi aggasztja az embereket. Nem használt saját terminológiát, azt sem állította, hogy képes bárkit meggyógyítani, és iskolát sem kívánt alapítani, mint Freud, mert úgy vélte, az ilyen vágyak további illúziók forrásai. „*Egy adott betegséget az emberek életmód-változtatásával lehet meggyógyítani, és hasonló módon a filozófiai problémák betegségét is az emberi gondolkodásmód megváltoztatásával lehet kikúrálni, nem pedig valamiféle ember által feltalált gyógyszerrel*”⁴⁶ – vallotta, mert úgy gondolta, hogy a vélt igazság kimon-

⁴² Vö. Harmat 1994. 171–182.

⁴³ Heaton é. n.

⁴⁴ I. m. 8.

⁴⁵ József Attila: *Nem én kiáltok* (1925)

⁴⁶ Heaton 8.

dása önmagában semmit sem ér. Meg kell találni a hibás gondolatmenet útját az igazságig, ezért mindig kételkedve kell közelítenünk a jelenségekhez.

József Attila sajátos attitűdváltása, mellyel a pszichoanalízishez viszonyult, ugyanezt a kételkedő-tépelődő mentalitást tükrözi élete utolsó öt esztendejében. A „hol csúszott hiba a számításba?” dilemmája⁴⁷ nemcsak a hitleri hatalomátvé-
tel döbbenetes valóságára vonatkozik, hanem valamennyi teljesületlen vágy és illúzió okát firtatja. Már tudja: csak akkor hatékony bármely terápia, ha a páci-
ens maga jön rá, mi betegítette meg, s nem mástól várja a gyógyulást. Mozgal-
mi eretnksége, szabadgondolkodói hajlandósága vagy a terapeutáival szemben
tanúsított önállósodási törekvése mind-mind erre a felismerésre vezethető visz-
sza. „Magamban bíztam eleitől fogva – / ha semmije sincs, nem is kerül sokba / ez az
embernek”⁴⁸ – az illúzióitól megszabadult, „meglett ember” sorsleltárának ez volt
a legjelentősebb tétele.

Irodalom

- BENEY ZSUZSA (2000): *A születő szöveg*. Új Dunatáj, V. évf. 2. sz. június, 21–26.
- BOKOR LÁSZLÓ–TVERDOTA GYÖRGY szerk. (1987): *Kortársak József Attiláról I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- BUDA BÉLA szerk. (1971): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Gondolat, Budapest
- ERŐS FERENC (2001): *József Attila és a freudomarxizmus*. In E. F. Analitikus szociál-
pszichológia. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- FERENCZI SÁNDOR (1982): *Felnőttek „gyermekanalízise”*. In LINCZÉNYI ADORJÁN
szerk. *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Válogatás Ferenczi Sándor tanul-
mányaiból. Magvető, Magyar Hírmondó, Budapest
- FERENCZI SÁNDOR (1996): *Klinikai napló 1932*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellát-
ta: Judith Dupont. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FREUD, SIGMUND (1985): *Álomfejtés*. Fordította: Hollós István. Helikon, Budapest
- HARMAT PÁL (1994): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mély-
lélektani iskola története, 1908–1993*. 2. kiadás, Bethlen Gábor Könyvkiadó, Sopron
- HEATON, JOHN M. (é. n.): *Wittgenstein és a pszichoanalízis*. Fordította: Cserna György.
Posztmodern találkozások. Alexandra, Pécs
- HORVÁTH IVÁN szerk. (1995): *József Attila: Tanulmányok és cikkek 1923–1930*. Szövegek.
Osiris, Budapest
- HORVÁTH IVÁN–TVERDOTA GYÖRGY szerk. (1992): *„Miért fáj ma is”*. *Az ismeretlen
József Attila*. Balassi Kiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- HORVÁTH IVÁN (1997): *Reich, Marx, Freud*. In „Mint sok fát gyümölcssel”. Tanulmá-
nyok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén, Budapest, 120–128.
- HORVÁTH IVÁN–TVERDOTA GYÖRGY szerk. (2001): *József Attila összes tanulmánya és
cikke*. Gépeskönyv. 2.0 verzió. <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja>

⁴⁷ József Attila: *Hegel, Marx, Freud*. JAM II. 337.

⁴⁸ József Attila: *Kész a leltár*. (1937)

- József Attila *Emlékkönyv* [JAEK] (1957): Szerkesztette: Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- József Attila *Művei* [JAM] (1977): Az összegyűjtés, a szöveggondozás és a jegyzetek Szabolcsi Miklós munkája. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Magyar Remekírók, Budapest
- József Attila *Válogatott levelezése*. [JAVL] (1976): Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Fehér Erzsébet. Akadémiai, Budapest
- KASSAI GYÖRGY (2000): *Ferenczi-hatások nyomai József Attila pszichoanalitikus írásaiban*. *Thalassa*, 2–3. sz. 27–34.
- LENGYEL ANDRÁS (1996): *József Attila első analitikusa*. In L. A.: *A modernitás antinómiái*. Tekintet, Budapest, 55–96.
- MIKLÓS TAMÁS (1987): *Kedveseim! József Attila kiadatlan leveleiből*. *Kritika*, 8. sz. 5–6.
- NEMES LÍVIA (2001): *Életútinterjú*. Kérdező: Valachi Anna. OSZK Történeti Interjúk Tára, Budapest
- NÉMETH ANDOR (1989): *Emlékezések*. In Németh Andor József Attiláról. Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Gondolat, Budapest
- N. HORVÁTH BÉLA (2000): „Szublimálok ösztönöm”. *Új Dunatáj*, V. évf. 2. sz. június, 41–47.
- RAPAPORT SAMU (1931): *Idegés gyomor- és bélbajok kezelése és gyógyítása*. Pszichoanalitikai tanulmány. A Lélekkutatás kiadása, Budapest
- STOLL BÉLA szerk. (1990): *József Attila: Szabad ötletek jegyzéke*. Közzéteszi és a jegyzeteket írta. Atlantisz – Medvetánc. Veszedelmes viszonyok. Budapest
- TASI JÓZSEF (1996): *József Attila könyvtára és más tanulmányok*. Ecriture Kiadó, Budapest
- SZIGETI LAJOS SÁNDOR (1988): *A József Attila-i teljességigény*. Motívumelemzések. Magvető. Budapest
- TVERDOTA GYÖRGY (1998): *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Pannonica, Budapest
- TVERDOTA GYÖRGY (2000): *Erkölc és pszichoanalízis József Attila életművében*. *Literatura*, 1. sz. 20–28.
- VALACHI ANNA (1992): *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*. In Horváth–Tverdota 1992. 229–258.
- VALACHI ANNA (2000): „Láttam, hogy a mult meghasadt”. *Terápiás modellből mágikus önteremtési rítus*. *Thalassa*, 2–3. sz. 3–26.
- VALACHI ANNA (2002): *Útban Freudhoz. József Attila és a láthatatlan közvetítő: Róheim Géza*. Népszava, Szép Szó melléklet, augusztus 3. 1–2.
- VÁGÓ MÁRTA (1975): *József Attila*. Sajtó alá rendezte: Takács Márta. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest